

Přínos českých zemí Evropě a světu (trvale udržitelný rozvoj a jeho kořeny v českých zemích)

I. Rynda: How Have the Czech People Contributed to the Wisdom of Universe. Život. Prostr., Vol. 36, No. 5, 229 – 232, 2002.

Although the idea of sustainable development is very recent, the historical contexts could be found already in the Middle Ages. The Roman Emperor and Czech king Charles the IVth ordered to maintain the forests for future needs in 1350. He was followed by the forester von Carlowitz. His everyday experience led him to formulate the idea of sustainable yield in the middle of 18th century. The sustainable yield is defined by balance, continuity and permanence. This method of forestry helps to minimize the inputs and protects the wood. Today we call it win-win strategy. The important event for forestry was the establishment of two nature reservations in 1838. The Czech economics tended to sustainability also most of the following times as can be seen in agriculture, grazing and pond culture. The original South Bohemian landscape was influenced mainly by the system of ponds, found in 19th century. The principles of coexistence of man and nature were respected even in modern architecture in the middle of 20th century. At the end of 20th century the idea of sustainable development was represented by Josef Vavroušek, Bedřich Moldan or Ivan Dejmál, former ministers of environment, developed personalities and active and well known participants of political scene.

“Já jsem záměrně šel tam, kde problémy životního prostředí a lidstva je možné spojovat, zejména v sociální oblasti. To není otázka přírodovědná. Přírodní věda nám poskytuje základní informace o tom, jak funguje příroda; technika umožňuje hledat technická řešení; ale klíč k tomu je v sociálních vědách, počínaje filozofií přes psychologii a sociologii. Propojení sociálních, technických a přírodních věd je prostě nevyhnutelné, protože to nutí lidi uvažovat v souvislostech.”

Josef Vavroušek

České filozofii přírody a vztahu českých myslitelů nebo umělců k přírodě byla již věnována řada dílčích i shrnujících prací; z nich některé zařazují české dění i do širšího duchovního a praktického kontextu. Lze samozřejmě nalézt i literaturu specificky zaměřenou na ochranu přírody nebo na ochranu přírody ve spojení s kulturním dědictvím. Z pochopitelných důvodů, především proto, že jde o téma velmi mladé, však až na dílčí zmínky nejsou k dispozici stati hodnotící myšlenkovou linii směřující v českém přírodním a kulturním prostředí ke strategii trvalé udržitelnosti. Tento text se v přesvědčení, že historické souvislosti zde skutečně existují, pokouší alespoň základní linku načrtnout.

Tradice cílené a stále hlouběji promyšlené ochrany přírody a později životního prostředí, jež jsou založeny

na uvědoměných hodnotách, patří v českých zemích dokonce k nejstarším v Evropě i na světě. Reprezentativní skupina českých šlechticů, ač decimovaných exodem v procesu protireformace, jako jedna z prvních odpověděla již v r. 1816 na výzvu Alexandra von Humboldt evropské šlechtě, v níž německý přírodovědec upozorňuje ty, jež pokládá za stále ještě podstatnou část rozhodující vlivné vrstvy v mocně se rozvíjející průmyslové epoše, ale především za část duchovní elity světadílu, že evropské přírodní dědictví je vážně ohroženo. Humboldt tuší výrobní expanzi, která hrozí vyčerpáním zdrojů a znečištěním ovzduší, vody, půdy, ale daleko nejvíce ohrožuje živou přírodu a její rozmanitost, a proto upozorňuje na tlak, jemuž jsou vystaveni živočišné i rostliny, lesy, krajina a venkov vůbec. Z české

Karel IV. (1316 – 1378)

strany se mu dostává odpovědi, ale později i skutků. V r. 1838 vznikají první dvě přírodní rezervace, Žofínský prales a Hojná Voda v Novohradských horách, jako druhé v Evropě. Obě jsou chráněny rozhodnutím vlastníka, jímž je hrabě František August Buquoy; v kontextu udržitelného rozvoje není bez zajímavosti, že jeho hlavním zájmem nebyly obory týkající se živé přírody, ale filosofie, fyzika, a dokonce ekonomie.

Do 1. světové války pak následuje řada porostů pralesního typu, tzv. *krasolesů*, jejichž vlastníci se dobrovolně zřekli výnosu, aby je ponechali přirozenému vývoji. K r. 1914 je zákonem ustaveno 12 přírodních rezervací, výnos vydaný v souvislosti s pozemkovou reformou v r. 1933 jich zahrnuje přes sto a oficiální vyhlášení k r. 1935 se týká jedenadevadesáti. Současné čtyři národní parky představují v České republice zřejmě na dlouhou dobu konečný počet. Srovnatelný plošný rozsah jako ony má celkem 1 820 malo-plošných zvláště chráněných území ve čtyřech kategoriích a největší plochu zabírá 24 chráněných krajinných oblastí.

Některé z uvedených forem ochrany tedy podléhá zhruba 15 % plochy České republiky. Obecné ochrany přírody se týká především zřízení Státní ochrany přírody jako orgánu státní správy (1948) a zákon o státní ochraně přírody č. 40 (1956). Zaslouhují zde zmínky zejména jako doklad faktu pro další text podstatného, že totiž neefektivnějším zřízením je totalita, je-li osvětlená, a že prospěšné vedlejší efekty mohou dokonce výjimečně přinášet i totality krajně neosvětlené. (Nevýhodou je pak jistě to, že z prvního typu se zákonitě rychle stane ten druhý.) Zmíněný zákon totiž ve veřejném zájmu výrazně usnadňoval různé postupy při ochraně přírody až po vyvlastnění.

Jen zdánlivým paradoxem je fakt, že opatření, která svou motivací i vytčeným cílem přesahují horizont pouhé ochrany přírody a mají mnohem komplexnější charakter, časově daleko předcházela nejdůležitější ochrannářské počiny uvedené v předchozím letmém výčtu. Nemohla-li být přirozeně motivována snahou o ochranu přírody v její původní podobě, byla jejich důvodem snaha o zachování trvalých služeb přírody. A tak vznikla již u starých Slovanů divoká trávoplní soustava, v níž se již zaplevelené pole nechávalo zarůst travou, aby bylo po jisté době znovu zoráno; následovalo dvoupolní úhorové zemědělství, trojhonné (trojpolní) hospodaření, systematické *hnojení nazeleno* a postupně další metody, do nichž přinesl obrat teprve okamžik, kdy se i půda začíná ruchadlem nejen kypřit, ale obracet. Tento způsob hospodaření, samozřejmě, vždy souvisí s původním lesem. V sousedství pole byla postupně připravována plocha zvaná *příloh*: byla již vyklučena, ale ponechávala se po nějakou dobu přirozenému náletu a byla také zdrojem topiva (*chrastina*), než byla v případě potřeby definitivně nebo opět jen dočasně přeměněna v pole. Sem i do vzrostlého lesa se také vodil dobytek, aby spásal mladé stromky, z lesa se získávala tzv. *letnina* v podobě očesaných listů, které se podávaly v čerstvé nebo sušené formě nebo i v podobě již bezlistých větviček a lesní hrabanka nebo listí sloužily i jako stelivo. Často se tedy stromy pro úsporu práce ani přímo nekácely: osekávaly se větve nebo se *odlýkováním* strom nechal postupně uschnout.

V tomto režimu, pochopitelně, pastva v chrastině ani ve vzrostlém lese příliš nevadila; paradoxně teprve později, až když začal být les cíleně pěstován, byla lesní pastva a všechny uvedené postupy (počínaje *odlýkováním* nebo těžbou lýka) postupně zakázány.

Ještě v pozdním středověku tak byl les daleko nejdůležitějším energetickým zdrojem (zejména k otopu), nepostradatelným stavebním materiálem (zejména pro střední a malé stavby na venkově, ale i ve městě) a základní surovinou s mnohačetným využitím v hospodářství i pro potřebu domácností. Vedle toho se však postupně stával i jednou z významných možností jak uložit kapitál. Šlechta současně začínala chápat i roli řady jeho dalších funkcí, které dnes nazýváme mimoprodukční: oceňovala les jako útočiště zvířete, jež měla i svůj význam hospodářský, ale cítila i jeho nezastupitelnost v přirozeném krajinném prostředí i jeho kvality kulturní a estetické.

Tento souborný význam lesa jako nepostradatelné hospodářské i přírodní hodnoty pro budoucnost dokázal pochopit a vyváženě legalizovat již Karel IV. návrhem dekretu o ochraně lesů (*Codex Carolinus*, resp. *Maiestas Carolina*, kolem r. 1350), který se snažil trvale uchovat les jako takový, bez ohledu na formu vlastnictví a osobu vlastníka pro potřeby budoucnosti, tedy v podstatě ve veřejném zájmu. Edikt především ochraňoval lesní po-

rosty před klučením a vypalováním a stanovil rozsah kácení a používání dřeva, ale zakazoval už loupání stromů. Ohledem na budoucí generace tedy naznačoval princip odpovědnosti v dlouhodobém časovém horizontu.

Promyšlené a výslovné potvrzení tohoto záměru formuloval na počátku 18. století lesník H. C. Carlowitz (též von Karlowitz, 1645 – 1714), působící na území Rakouska a českých zemí. Jako hospodář a intuitivní přírodovědec, který lesní ekosystémy rukama, sekerou i pilou nejen pěstoval, ale i poznával, shrnul svou každodenní empirii do požadavku **trvale udržitelného výnosu**, jež je charakterizován vyrovnaností, nepřetržitostí a trvalostí. Carlowitz je právem pokládán za zakladatele lesnictví jako oboru, a dokonce jako vědy, vzhledem k dílu s názvem opět příznačným pro trvale udržitelný rozvoj a jeho tři, resp. čtyři pilíře, totiž *Silvicultura oekonomica*. Tato trojí v podstatě hospodářsky založená podmínka se totiž přirozeně opírá nejen o předpoklady, které musí být splněny, aby bylo lesní společenství trvale zachovávalo ve stavu dynamické rovnováhy a lépe tak odolávalo nepříznivým vnějším vlivům, ale usiluje i o minimalizaci vkladů v podobě lidské práce, techniky, času i kapitálu, jež je nutné při využívání dřeva k trvalé obnově hospodářského lesa průběžně vynakládat. Tato prostá selská moudrost, která vlastně v důsledku odmítá rozměrné holoseče a preferuje výběrný les a výběrný, nebo alespoň podrovní hospodářský způsob, přirozené zmlazování, les s bohatým zastoupením různých druhů dřevin, nejen plně odpovídá dnešnímu pojetí šetrného, trvale udržitelného hospodaření v lesích, ale je i jedním z prvních historických důkazů, že postupy šetrné k životnímu prostředí mohou být i ekonomicky efektivnější. Řečeno slovy občanských aktivistů, *co je ekologické, je i ekonomické*. Je tedy možné říci, že princip *trvale udržitelného výnosu* svou komplexností nepředstavuje jen opatření ochranné, ale že je spíše v českých zemích jedním z prvních významných souhrnných, v čase i v prostoru s velkým rozmyslem rozvržených řešení sociálních potřeb, hospodářských postupů a přírodou daných omezení. Zároveň však myšlenka trvale udržitelného výnosu zdůrazňuje i princip, jež se o více než dvě staletí později stane hlavním motivem strategie trvale udržitelného rozvoje. Je jím mravní hledisko, princip odpovědnosti vůči budoucím generacím. V tomto smyslu tedy náleží mnohem spíše tradici trvalé udržitelnosti než prostého ochrannářství.

V téže době, kdy úvahy o takovém uspokojování lidských potřeb, které by nebylo založeno na poškozování přírody, vznikají při všednodenním obstarávání spontánně "zdola", formuluje potřebná omezující pravidla i vladař. Je jím Marie Terezie, která v letech 1754 až 1756 vydává postupně tři patenty (lesní řády) pro Čechy, Moravu a Slezsko, známé souhrnně jako tereziánský lesní kodex, jež již poměrně podrobně upravuje pra-

Mária Terézia (1717 – 1780)

vidla hospodaření v lesích. Konečně o století později (1852) vzniká souborný rakouský lesní zákon, císařský patent č. 250 říšského zákoníku. Shrnuje dosavadní lesnickou zkušenost tak promyšleně a stanoví natolik vyvážená a účinná opatření, že dokáže odolávat vývoji přírodovědného poznání, ale dokonce i zásadním společenským změnám s nevelkými korekcemi a doplňky více než století; žádný z novodobých lesních zákonů nevydrží ani dvacetiletí (166/1960, 61/1977 a nejnověji 289/1995).

Podobné úvahy samozřejmě v českých zemích vznikají i v oblasti polnohospodářství; vzhledem k tomu, že zemědělská činnost představuje vždy principiálně větší zásah do přírodních procesů než hospodaření v lesích, jsou motivy udržitelnosti daleko méně zřetelné. Objevují se tedy, pochopitelně, nejčastěji tam, kde se jedná buď o společenstva méně pozměňená a přírodě bližší než jsou rozsáhlé polní monokultury, tedy například princip únosné zátěže pastviny dobytčím, ale příznačně i u kultur, jejichž doba obměny přesahuje horizont jednoho ročního cyklu, například v sadovnictví nebo vinohradnictví. Zvláštní zmínku zasluhuje tak zásadní a plošně rozsáhlé, skutečně (v dobrém slova smyslu) "inženýrské" přetváření krajiny, jakým je jihočeské rybníkářství. Krajina modelovaná rukama desetitisíců dělníků a záměrem J. Štěpánka Netolického z Netolic, Mikuláše Rutarda z Ma-

lešova nebo Jakuba Krčína z Jelčan a Sedlčan nám připadá nejen na pohled malebná, krásná a naprosto přirozená, ale často vyniká i vyšší biologickou rozmanitostí, a dokonce i daleko vyšší úživnou hodnotou pro člověka.

Proto je kulturní krajina českého a moravského venkova světově unikátním svědectvím o jaksi samozřejmém vtisnutí struktury společnosti a jejích každodenních zvyklostí i duchovních, uvědoměných i intuitivně tušených hodnot do tváře kraje. To, co dnes nazýváme krajinným rázem, má zde velké množství podob a variet. Krajinný ráz každého jednotlivého prostoru tak má svou nezaměnitelnou specifiku v celku rozvržení lidských sídel, hospodářských i církevních stavení a budov, hřbitova i návsi, mezi lesy, loukami, sady a pastvinami. Cesty v této krajině jsou vedeny logikou lidské potřeby stejně jako tvárností kraje; a lidský dotek v každém detailu drobné krajinné architektury, jakým jsou boží muka i patník u cesty, je součástí stejného řádu, jemuž podléhá i stodola, kaple, škola, kostel, společnost i krajina.

Bylo by možné dokázat i to, byť snad méně přesvědčivě, že dokonce i průmyslová architektura, ať už v podobě továren, skladů, těžebních či energetických zařízení nebo liniových staveb počínaje vodními kanály a konče železnicemi, respektuje ještě v době přesahující horizont 19. století, ten základní limit, jenž je pro koexistenci přírodních a umělých složek životního prostředí nepřekročitelnou podmínkou, totiž měřítko. Důvodem v té době již zdaleka nejsou technické limity, do nichž by se vešly i stavby a krajinná řešení obřích rozměrů, ale dobrovolné sebeomezení lidského inženýrského důmyslu respektujícího i na průmyslovém a stavebním poli rovnou měrou celek i zdánlivě zanedbatelnou část. Jedním z dobrých důkazů z té druhé strany, totiž z pohledu detailu, by mohla být řemeslná poctivost a vybroušenost, jež ještě například v běžných měšťanských secesních domech po přelomu století neulpívá na pouhém naplnění funkce, ale péčí o poslední kolík na zábradlí schodiště spoluvytváří organickou jednotu celé stavby.

Tato ve velké zkratce naznačená linie sleduje, samozřejmě, jistý cíl. Snaží se na několika klíčových dokumentech a prostřednictvím poněkud specificky nahlížených historie obstarávání lidských potřeb (s námátkou vybranými doklady a bez soustavného dokazování) ukázat, že obsahem a poselstvím české praxe – i duchovní tradice – až na výjimky není a až do tohoto století nikdy nebyla velkoplošná exploatace přírody. Dokonce ani tam ne, kde by pro to byly podmínky, např. v úrodných nížinách velkých řek nebo na Hané. V našem prostoru nedocházelo k nevratným změnám přírody v důsledku rychlého a bezohledného drancování krajiny a přírodních zdrojů jako například již ve starověku v okolí Středozemního moře. Mnohem spíše můžeme pozorovat jakési sedlácky

usedlé spočinutí v řádu věcí, nebo hloubavé zamyšlení nad podmínkami, v jakých může fungovat celek a ne jeho vytržená část. Dokonce i tento inženýrsky přetvářející princip, jak bylo naznačeno na případu jihočeského rybníkářství, jako by si v Čechách a na Moravě vždy kladl svá dobrovolná omezení daná respektem k celku i k okolí a citem pro měřítko. Proto se zdá, že až do nedávné minulosti, kdy již i chování naší společnosti začíná výrazně ovlivňovat globalizující se svět, pro české ochránářství nebyla nikdy typická bojovná obhajoba přírody ve jménu jí samotné nebo ve jménu nějaké vnější ideologické konstrukce. Českému myšlení zvažujícímu vždy poměr užítka k vynaloženému úsilí, české šetrnosti a myšlení “na zadní kolečka” i pokud jde o stav pastviny, pole, louky nebo lesa se zdají odjakživa podivuhodně intuitivně blízké *principy trvalé udržitelnosti*. A právě z této tradice také vyrůstají osobnosti, rozdílné, a přitom tímto dědictvím spřízněné, jež mají na formulování zásad trvale udržitelného rozvoje v českém, ale i světovém měřítku významný vliv.

Prvními třemi jsou Josef Vavroušek, Bedřich Moldan a Ivan Dejmal. Všichni tři se stali zcela po zásluze krátce po listopadu 1989 ministry životního prostředí tehdejšího Československa (Vavroušek), resp. jeho tehdejší federální části, České republiky (postupně Moldan a Dejmal). Ve jménu jiné logiky, ale stejně zákonitě, jimi také brzy (Moldan po roce, Vavroušek a Dejmal po volbách v červnu 1992), bohužel, být přestali. Nelze zde však pominout alespoň příkladmo ani řadu přírodovědců, kteří svou celoživotní vědeckou prací český koncept trvalé udržitelnosti podložili – náleží k nim například Emil Hadač, Jan Jeník nebo Jan Květ, který se vši skromností botanika neváhal vstoupit na pole politiky a přímo “v jámě Ivové” se podílet na tvorbě základů environmentální legislativy. Nelze nezmínit Igora Míchala, jehož lesnické vzdělání a praxi a celoživotní ekologické a ochránářské studium i tvorbu pozoruhodně završují studie z ekologické etiky. Bylo by možné uvést řadu dalších, ale většina by na závěr tohoto zamyšlení dokumentovala fakt, jenž opět poněkud dokládá předchozí tvrzení. Ti odborníci, kteří se z uvedených nejvíce zabývali nikoli ochranou životního prostředí, ale strategií udržitelného rozvoje jako celku, zpravidla nebyli ekology ve vlastním užším slova smyslu. Byli různých profesí; a k trvale udržitelnému rozvoji je nepřivedl “pouze” zájem o přírodu, ale právě důraz na celek, systém, jeho prvky a vztahy. Lze tedy takto dokazovat, že i celostní myšlení má v českých zemích svou tradici.

PhDr. Ivan Rynda, Centrum pro otázky životního prostředí UK v Praze, Katedra sociální a kulturní ekologie Fakulty humanitních studií UK, U Kříže 8/661, 158 00 Praha 5 – Jinonice. E-mail: Ivan.Rynda@czp.cuni.cz